

АБАЙ ТІЛІНДЕГІ ИСЛАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Ескеева Мағрипа Қайнарбай қызы,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

түркітану кафедрасының профессоры, ф.ғ.д.

Астана, Қазақстан Республикасы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272001>

Аңдатпа. Қазақ халқының ұлы перзенті Абай Құнанбаевтың туған халқы жайлы тұжырымдамалық пайымдаулары мен гуманизмге, жалпыадамзаттық мүддеге бағытталған гибратты ойлары бүгінгі қазақ әлемінің рухани дамуының өзегіне алынуда. Мақала Абай шығармаларындағы ислами құндылықтарды бейнелейтін тілдік бірліктерді талдауға бағытталған. Түркілердің діни сенімінің тарихи бастауын құрайтын Тәңірлік идеясы мен мұсылмандық дәстүр сабақтастықта қарастырылады. Абай тіліндегі ислами құндылықтардың тілдік репрезентациясын құрайтын тілдік бірліктер кешені анықталады. Қазақ дүниетанымындағы діни құндылықтарын сипаттайтын «Тәңір», «Алла», «Құдай» теонимдерінің синонимдік мағынасы мен ортақ символдық мәндері сараланады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, қазақ тілі, қазақ қоғамы, рухани-мәдени құндылық, діни құндылық, мұсылмандық дәстүр, тілдік репрезентация, теоним, кірме сөз.

Abstract. The conceptual reflections of Abai Qunanbaiuly, the great son of the Kazakh people, on his nation, as well as his instructive thoughts directed towards humanism and universal interests, form the core of the spiritual development of the modern Kazakh world. This article aims to analyze the linguistic units in Abai's works that represent Islamic values. The continuity between the Tengrianism, which constitutes the historical foundation of the religious beliefs of the Turkic peoples, and Islamic traditions are examined. The study identifies the set of linguistic units that constitute the linguistic representation of Islamic values in Abai's language. Additionally, the synonymous meanings and shared symbolic significance of the theonyms "Tängir" (Tengri), "Allah," and "Qudai" (God), which characterize religious values in the Kazakh worldview, are analyzed.

Keywords: Abai Qunanbaiuly, Kazakh language, Kazakh society, spiritual and cultural values, religious values, Islamic tradition, linguistic representation, theonym, loanword.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың шығармалары үздіксіз даму үдерісінен өтіп келе жатқан қазақ әдеби жазба тілінің жаңа бағытта дамуына серпін берумен қатар қазақ қоғамының төл рухани-мәдени құндылықтарын заманға сай дамытудың, әлемдік өркениетте өз орнын алатын ұрпақ қалыптастырудың бағыт-бағдарын да меңзейді. Абайдың қазақ қауымына тән «рухани дерт» жайлы тұжырымдамалық пайымдаулары мен гуманизмге, жалпыадамзат мүддесіне, қазақ мүддесіне бағытталған тағлымға толы гибратты сөзі бүгінгі қазақтың рухани дамуының өзегіне алынуда. Абай әлемін тану – қазақтың рухани

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

әлемінің нығаюына, рухани өрлеуіне серпін береді. «Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Бұл классикалық үлгідегі өнегелі ойлар шоғыры. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі» [1].

Қалың қазақтың қамы үшін, елдің елдігін сақтаудың жолын іздеген ұлы ақынның:

Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сыпырылды байлығың, баққан жылқың.
Баста ми, қолда малды талас қылған
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқың [2, 23],

- деген толғанысы оның халық болашағын ойлаған «жанайқайының» көрінісі. Абайдың даналығы мен парасаттылығын, күрделі рухани әлемі мен мен көпқабатты дүниетанымын сипаттайтын шығармаларының бүгінгі ұрпаққа да, келер ұрпаққа да берері мол. Сондықтан Абай Құнанбаев шығармалары тіліндегі діни құндылықтар көрінісін саралау аса маңызды, бұл қазақ халқының басқа да мәдени құндылықтарын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Адамдар қауымын қалыптастырушы, ортақ мүддеге ұйымдастырушы идеологиялық механизм, қарым-қатынасты реттеуші құрылым ретінде танылатын діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар басты құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады. Қазақ халқының рухани құндылықтар жүйесі ежелгі сақ, ғұн, көне түркі және орта ғасыр түркілерінің мәдениетінен бастау алып, XIII-XIV ғасырлардағы тарихи оқиғаларға байланысты «күйзеліске ұшыраған исламдық өркениеттің түркістандық тармағының» [3,257] тезінен өтіп, XV-XVIII ғасырлар аралығында дара болмысын сипаттайтын дербес этностық құндылықтар жүйесін қалыптастырғаны белгілі.

Абай қоғамы – қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен рухани құндылықтарының өзгерістерге түсе бастаған, қазақ даласына рухани-мәдени, саяси сипаттағы жаңа идеялардың келе бастаған кезеңге сәйкес келді. Қазақ қауымына ұлттық болмысты сақтай отырып, заманауи өмір көшіне ілесу, озық мәдениетті игеру қажеттілігі туындады. Осы мүдде Абай шығармаларының өзегіне айналды. Ұлы қаламгер ислам дінінің, ислам философиясының гуманистік қағидаларын жоғары бағалады және оны белгілі бір дәрежеде қазақтың рухани-мәдениетін көтеру, жаңарту мақсатында пайдаланды, мәселен,

төмендегі өлең шумағының мазмұнында халықтың намысын қайрау арқылы адами қатынастарды ретке келтіру идеясы айқын аңғарылады:

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой – шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тыйғанымыз? [2, 251].

Абайдың мұсылманшылдық дәстүр мен ислами құндылықтар туралы күрделі философиялық тұжырымдары қара сөздерінен де, өлеңдерінен де көрініс береді. Ұлы ақынның дүниетанымдық ерекшеліктері мен ұғым-түсініктерін зерттеген ғалым Ғ.Есім «Ислам діні ауқымында екі мәселенің басын ашып қарастыруымыз керек. Олар – діни идеология мен діни философия. Абай діни идеологиядан аулақ, сондықтан оның көзқарасын діни философия жағынан іздеу керек» деп ой түйеді [4, 73]. Ұлы ойшылдың ғылым-білімге айырықша басымдық беруі, адам болмысы мен адами құндылықтардың мәнін, ғылым мен білімнің маңызын ислами діни философиямен үндестіре саралауы – халық санасына ықпал етудің, рухани құндылық бағдарын ғылымға, білім мен өнерге бағыттаудың жолын іздеген ішкі толғаныстары мен ой кемелдігінің нәтижесі: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Аның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» (38-қс.) [2, 415].

Абай Құнанбаев шығармалары тіліндегі дінге қатысты сөздер мен тіркестер, сөйлемдер ХІ ғасыр түркілері мен қазіргі қазақтардың діни құндылықтарының лингвистикалық моделін қалыптастырушы таңба әрі діни дүниетанымның ақиқат көрінісін белгілейтін тілдік репрезентация ретінде танылады. Қазақ тіліндегі діни құндылықтың доминант бірліктері – *Алла*, *Құдай*, *Тәңір*, *Жаратушы*, *Жаратқан (ие)*, *Жасаған (ие)* теонимдері синонимдік қатар түзіп, белсенді қолданылады. Абай Құнанбаев шығармалары тілінің ерекшеліктерін зерттеп, Абай тілінің жиілік сөздігін түзген академик Р.Сыздық ақын тілінде *Алла* – 133, *Құдай* – 160, *Тәңірі* – 43, *Жаратушы* – 7, *Жасаған* – 1 рет қолданыс тапқанын көрсетеді [5,71].

Жалпы діни құндылық тарихының көне қабаттарында мифологиялық наным-сенім жатады. Бұл орайда, түркі халықтары діни құндылықтарының

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

бастауындағы Тәңірлік идеясының маңызы зор. Көне түркілердің табиғи құбылыстар, қоршаған орта, адамзаттың пайда болуы, адами қасиеттер жайлы таным-түсініктері, жалпытүркілік болмысқа тән мәдени-рухани құндылықтар жүйесі туралы нақты мағлұмат беретін бірден-бір жазба дерек – YI-X ғғ. түркі жазба ескерткіштерінде Тәңірлік сенім жайлы мол тілдік дерек сақталғаны белгілі: *üze kök teңri, asra jaуuz jer qylyntuqda ekin ara kisi oуly qylynmys* «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған [6, 1]. Ислам дінін ұстанатын түркі халықтары тіліндегі діни құндылықтар көрнісінің де бір арнасын «Тәңірлік» идеясының із-сілемдері құрайды, бұл Абай шығармаларының тіліне де тән.

Көне түркілер ел өміріндегі сәтсіздіктерге «Тәңірі» емес, өздері кінәлі екенін тасқа қашап қалдырып отырған. Мысалы: *Begleri, bodunі tüzsiz üçün, tabуaç bodun tebligin kürlig üçün, armaqçisін üçün, inili-eçüli kek şürtükіn üçün, begli bodunlіy joңaşürtuqін üçün türk bodun illedük ilin іçуіnu іdmіs* «Бектерінің, халқының түзу еместігі үшін, табғач халқының алдауына иланғаны үшін, өтірігіне көнгендігі үшін, інілі-ағасының дауласқанынан, бекті халықтың жауласқанынан түркі халқы елдігінен айрылды» [6, 173] деген сөйлемнен көне түркілер болмысын тек діни-мифологиялық қарапайым дүниетаным арқылы ғана сипаттауға болмайтынын, адам іс-әрекеті, олардың жағымды-жағымсыз қылығы, білігі мен біліксіздігі арқылы айқындалатын ақиқат шындықты да терең түсіне білгенін көрсетеді. Жердегі адамзаттың сәтсіздіктеріне көктегі Тәңірдің/Құдайдың қатысы жоқтығы туралы идеяны Абай да айтады: «... жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, ләкин қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан – құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес» (28-қс.) [2, 405].

Тәңір теонимін ислам мәдениеті басымдық алып тұрған дәуір өкілдері ортағасырлық ойшылдар тілінде де, ислам мәдениетін орыс мәдениеті ығыстыра бастаған заманда өмір сүрген Абай тілінде де қолданылуы түркілердің төл сенімі – Тәңірлік идеясының ислам дінімен үйлесімділікпен астасып кеткенін аңғартады: *Teңri äzze ve celle ögdisin ауir* [7, 17] «Өзіз уа ұлы Тәңірдің құдіреттілігі айтылады» [8, 65]; *Көрік – Тәңір дәулеті, Қылса ұнар құрматы* [2, 136]; *Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас... Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің* [2, 394] т.б.

Тәңір «діни. 1. Құдай, Алла тағала, Құдірет; 2. Құдіретті күш иесі, пір» [9, 791]. Түркі халықтары дүниетанымының негізгі лексикалық бірлігі, жалпы алтайлық *täñir* теонимі морфологиялық құрылымы, этимологиялық уәжі айқындалмаған көне лексемалар қатарына жатады. Ғылымда *тәңір* сөзіне жасалған бірнеше этимологиялық талдаулар белгілі: *teñgiz* «теңіз» сөзімен бір семантикалық ұяға кіреді, $r \approx z$ сәйкестігі түркі тілдеріндегі жүйелі заңдылық [10, 171]; *teñ* «половина, равно» сөзімен түбірлес [11, 73-84]; бастапқы түбірі *ta/tä/te* «аспан» моделі, *-ñ, -r* сөзжасам элементтері [12, 45]; *таң* «утренняя заря» және *іңір* «вечерняя заря» сөздерінің бірігуі арқылы жасалған [13, 316]. Мыңдаған жылдарды қамтитын даму жолынан өткен жалпыалтайлық *täñir* теонимінің этимологиялық тегін анықтап, морфемалық жігін ажырату әлі де терең зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе. *Тәңір* теониміне талдау жасаған зерттеушілер аталған сөздің әртүрлі тілдердің көпшілігінде түрлі фонетикалық және семантикалық өзгерістерімен қолданылатынын негізге алып, түркілік тілдік топ (семья) қалыптасқанға дейін қолданыста болған лексема қатарында қарастырады [13, 335-336].

Жаратқан/Жаратушы «көне. Діни ұғым бойынша бүкіл әлемді жаратқан ұлы күш, құдірет; дүниеге келтіруші, өмір беруші» [9, 271]: *Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пәндеміз. Ол – жаратқан тәңірінің ісі* (45-қс.) [2, 440]. Адамзатты және оның қоршаған ортасын қалыптастырған адамға беймәлім «құдіретті күш» ұғымын білдіретін *Жаратқан, Жаратушы, Жасаған* лексемалары қазақы дүниетанымға сай қазақ тілінің сөзжасам үлгісімен жасалған тілдік бірліктер. Қалыптасу жолы мен құрамындағы компоненттердің жігі айқын, семантикалық-аталымдық уәжі белгілі, етістіктерден зат есімдердің жасалу заңдылықтарына сәйкес туындаған қазақ лексикасының төл қабатын құрайтын сөздер.

Құдай «діни. Бүкіл ғаламды жаратушы, Алла тағала, Құдірет; 2. ауысп. Ең мықты, әмірші, бастық» [9, 532-533]. Құдай ақиқаттығы, құдіреттілігі жайлы идеялар *Құдай* лексемасы арқылы жасалған көптеген фразеологизмдердің семантикалық уәжіне негіз болды. Түркілер мен парсылардың бір аймақта көршілес өмір сүруіне байланысты *Құдай* парсизмі түркі тілдерінің ономастикалық кеңістігіне *Алла* арабизміне қарағанда ертерек енген болса керек. Қазақ тіліндегі белсенді қолданысы, теоним қатысқан фразеологизмдер мен паремиялар ауқымының молдығы, ауыз әдебиеті үлгілерінде де жиі кездесуі *Құдай* сөзінің тілімізде ерте кезден-ақ қолданыста болғанын

айғақтайды. *Құдай* лексемасы ауыз екі тілде *Құда* тұлғасында да кездеседі: *Құданың құдіреті*.

Абай тілінде де *Құдай* сөзі *Алла* лексемасына қарағанда жиі қолданылады: *Біреулер құдайдан бала тілейді* (10-қс.) [2, 387]. *Қазақ құлшылығым құдайға лайық болса екен деп қам жемейді* (16-қс.) [2, 393]. Сондай-ақ, Абай шығармаларында *Құдай тағала* күрделі лексемасын белсенді пайдаланады. *Алла тағала* тіркесінің ізімен жасалған қазақ тіліндегі *Құдай* парсизмі мен *Тағала* арабизмінің плеоназмдық қатар түзіп қолданылуының экспрессивтік мәні бар, күрделі теоним мазмұны *Құдайдың* құдіретілігін күшейте түсетін семантикалық реңк береді.

Алла/Аллаһ «діни. Құдай, жасаған, жаратушы» [9, 42]. Қазақ тілінде *Алла* теонимі арқылы жасалған тұрақты тіркестер де көп қолданылады: *Алла атымен* «шындық, сендіру үшін айтылады»; *Алла жар болсын/жарылқасын* «жолың болсын/әрдайым жолың болсын», *Алла жазуы* «құдайдың салғаны», *Алла риза болсын* «тәңір жарылқасын», *Алла тағала* «құдіреті күшті құдай» [9, 42]. Түркі тілдеріне *Алла* лексемасының енуі тікелей түркілерге ислам дінінің таралуына байланысты IX-X ғасырлардан бастап қалыптасқан лингвомәдени байланыстың нәтижесі. Абай тілінде: *Ғылым – Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған гашықтық өзі де хақтық һәм адамдық дүр* (38-қс.) [2, 415].

Абай шығармалары тілінде құран сөздері жиі кездеседі: *Лә Иллаһа Илла Алла* «Алладан басқа құдай жоқ» [2, 6] ← لا إله إلا الله ; *Иннаа а,ғтайнаакә –л-кәусар* (А) ← إنا أعطيناك الكوثر «шын мәнінде саған Кәусарды бердік» [14, 602] т.б. Ұлы ақынның 38-қара сөзі Алланың негізгі сипаттарына, құран сүрелеріне, шарифат заңына қатысты философиялық түсініктемелер беруге арналған. Абайдың ислами сауаты төмен дін қызметкерлерін, өздерін мұсылманның үмбетіміз деп санайтын қазақтардың тіл сындыруға қырының жоқтығын, құран сөздерін сауатты айту дағдысын қалыптастыруға ұмтылмайтынын әділ сынға алатын шығармаларында да *Алла* теонимі жиі қолданылады.

Кез-келген қоғамның үйлесімді дамуы, белгілі бір дәрежеде, сол қоғам мүшелерінің береке-бірлігі мен мақсат-мүддесіне, рухани-мәдени деңгейіне, мақсатқа жету барысындағы іс-әрекетіне де байланысты болатыны белгілі. Алайда, адам мүмкіндіктерінен тыс, адамзат шешімін таба алмайтын құбылыстар да болады. Бұл діннің қоғамдағы ерекше маңызын айқындаумен қатар, қоғам мүшелерінің дүниетанымдық ерекшеліктерін, өздеріне тән рухани

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

әлемін қалыптастырады. Соған сәйкес, тілдік жүйеде түрлі рәміздік мазмұнға ие лексикалық бірліктер қалыптасады, олардың негізгі бөлігі этнос тілінде бұрыннан қолданыстағы төл сөздердің мазмұнына орнықса, кей жағдайда қоғамдағы өзгеріспен бірге келген кірме сөздердің мазмұндық аясына енеді. *Алла* теонимі де ислам дінінің келуімен бірге қазақ халқының діни дүниетанымын сипаттайтын концептуалды түсініктер кешенін таңбалайтын әрі олардың мазмұнын айқындайтын тілдік репрезентацияның тірек сөзіне айналды. Қазақы болмыстың ерекшелігін, өр рухын сипаттайтын «Шалқайғанға шалқай, ол – Алланың ұлы емес, Еңкейгенге еңкей, ол – атаңның құлы емес» деген паремияның семантикалық уәжінің астарында да Алланың құдіретіне мойынсұну идеясы жатыр. *Алла* сөзі тілімізде бұрыннан бар жалпыалтайлық лексикалық қабатқа тән *Тәңір*, түркілік/қазақы қабаттағы *Жасаған*, *Жаратқан*, *Жаратушы* парсы тілінен енген *Құдай* сөздерімен синонимдік қатар түзей отырып, белсенді қолданысқа ие болды. Халық дүниетанымындағы Жаратқан иенің ерекше қасиеттері *Алла* теонимінің мазмұнына жинақталып, қазақ тіліндегі діни концептінің ерекше белгілерін сипаттайтын фразеологизмдер мен паремиялардың қалыптасуына негіз болды.

Қазақ тіліндегі *Алла* сөзінің мазмұны Алланың ерекше белгілерін сипаттайтын бірнеше сакральды және рәміздік мағынаны қамтиды: Алла – ақиқат, Алла – жалғыз, Алла – мәңгі, Алла – құдірет, Алла – жаратушы, Алла – мінсіз, Алла – көркем, Алла – әділ, Алла – мейірімді т.б. Абай Құнанбаев тіліндегі *Алла*, *Тәңір*, *Құдай*, *Жасаған*, *Жаратқан*, *Жаратушы* синонимдерінің этномәдени мазмұнынан да мәңгілік пен құдіреттіліктің, әділет пен махаббаттың, қайрат пен талаптың, ғылым мен білімнің, қайырымдылық пен қарапайымдылықтың, сұлулық пен көркем мінездің т.б. әлеуметтік қатынастардағы тұрақты да маңызды қасиеттердің түпнегізін Жаратқан Иенің болмысына қатысты айқындайтын семантикалық идеялар жинақталған.

Пайғамбар. Мұсылман қауымының діни құндылықтарын сипаттайтын, жалпы діни концептінің тілдік моделін құрайтын тілдік репрезентацияның біразын Мұхаммед пайғамбардың болмысын айқындайтын лингвистикалық бірліктер құрайды. *Пайғамбар* «1.Әулие, көріпкел, Алланың дінін, уағызын қауымға таратушы. 2. ауысп. Өзінше білгір, әулие»: *Пайғамбар жасы* «алпыстан асқан шақ, алпыс үш жас», *Пайғамбардың үмбеті* «пайғамбар жолын қуушы, мұсылман» [9, 664]. Ислам діні бойынша, Құдіретті Алла тағаланың елшісі, Аллаға ең жақын – қасиетті Мұхаммед пайғамбардың бар

болмысы әр мұсылман баласына үлгі. Абай «Пайғамбар жолын – хақ» ретінде танып, құрмет тұтады: *Алланың, пайғамбардың жолындамыз* [2, 251] т.б. Ақын туындыларындағы діни құндылықтарды сипаттайтын тілдік бірліктер қатарында басқа пайғамбарлар мен періштелердің, қасиетті ұғымдардың аттарын білдіретін теонимдер де кездеседі: *Нәби, Рағит, Қыдыр* т.б.

Құран «Ислам дінінің негізгі ереже, уағыздары жазылған қасиетті кітап» [9, 544]. Ислами дүниетаным бойынша, ғылым мен өнер-білімінің де түпнегізі – Құран Кәрім, себебі ол – Алланың сөзі. Қазақ тіліндегі *Құран ұстады*: «ант-су ішті, ант берді» фразеологизмінің семантикалық уәжі де Құранның Алладан түскендігімен анықталады. Абай тіліндегі Құранға қатысты сөздер де негізінен арабизмдерден тұрады: *Құран рас, алланың сөзідүр ол, Тәуилине жетерлік ғылымың шақ* [2, 251], *тә`уил* ← التأويل «жору, мәнісін айту» [15, 41]; *Уа кутубихи дегенмен ісі бар ма?* [2, 250], *уа кутубихи* ← وكتبه «оның кітаптарына (сенемін)» [15, 848]; *Қираәтін оқытып, Көріп едім шатылды* [2, 9]. (А,9), *қираәт* «құранды арабша айтылуынша оқу» ← القراءة «Құран қырағаты, оқылуы» [15, 592] т.б.

Абай о дүниелік болған адамның артынан құран оқудың сауабы мен «жұрттан қалмас үшін» құран оқудың ара-жігін ажыратуды да ізгілікпен байланыстырады: *Артымнан балам құран оқысын десең, тіршілікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды. Жаманшылықты көп қылсаң, балаңның құраны неге жеткізеді?* (10-қс.) [2, 387-388].

Шариғат. Абай Құнанбаев шығармалары тіліндегі діни құндылықтарды айқындайтын лингвоиндикаторлардың бірі – *шариғат* лексемасы. *Шариғат* «діни. Адам өмірінің барлық жай-жапсарын қамтитын мұсылман дінінің заңы, ережелері» [9, 905] ← الشريعة «шариғат, заңдық қағида» [15, 370]. Абай дүниетанымы бойынша, шариғат адамгершіліктің де өлшемі: *Біреуді ызаландырмақ – шариғатта харам, шаруаға залал, ақылға теріс* (26-қс.) [2, 401] т.б. Шариғат заңдылықтарын құрмет тұтқан ұлы ойшыл ислам дінін өз мақсаттарына бұрмалаған кейбір діни өкілдерін сынға алады: *Моллалар тұра тұрсын, хұсусан бұл заманның шиандарына бек сақ болыңдар...Өздері хүкім шариғатты таза білмейді, көбі надан болады* [2, 427]; шариғаттың мәнісін түсінбей жатып, мұсылманшылық парызын өтеген болып жүрген замандастарын әжуаға айналдырады: *Нует қыла білмейді, Не қылады нәпілді...Нәпіл түгіл, намазы. Бірі желге кетеді* [2, 9]; қазақтың намазды сауатты оқуға ұмтылмайтынына күйінеді: *Қазақ құлшылығым құдайға лайық*

болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны...Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды (16-қс.) [2, 393]. Ақын шығармаларындағы шариғат қағидаларының ерекшеліктерін сипаттайтын тілдік бірліктердің мазмұны «Шариғат жолы – адамшылық жолы, тазалық – жолы, тіл ұстартып, араб тілін үйрену – жолы» ұстанымына негізделеді.

Иман. Қазақ халқының діни құндылықтарын танытатын терең мазмұнды ұғымның бірі – иман/имандылық. Ұғымның мазмұнына сәйкес *иман* лексемасының семантикалық аясы да аса кең. *Иман* «діни 1. Ислам дінінің бес парызының бірі, діншілдік наным. 2. Адам бойына тән ізгілік, адамгершілік. 3. Белгілі бір іс-әрекетпен байланысты серт, уәде, үміт» [9, 353]. Қазақ тілінде *иман* сөзі арқылы жасалған туынды сөздер мен фразеологизмдердің саны да ауқымды, мағыналары да сан қырлы. Тіліміздегі бір ғана *иманды* ↔ *имансыз* оппозициясының мазмұны адамгершілік қасиеттер мен адамшылыққа жат қылықтарды сипаттайтын семалардың тұтас кешенін қамтиды. Бұл қазақтың рухани мәдениетіндегі иманның қаншалықты маңыздылығын, халық санасына соншалықты сіңісті болып кеткен адамгершілік өлшемі екенін көрсетеді.

Қазақ қазақ мәдениетінде кісілікті сақтау – имандылық шарты, бұл Абайдың да басты ұстанымдарының бірі. Айырықша ақыл-парасат иесі Абай тіліндегі иман жайлы лингвоакпараттың жалпы мазмұны: имандылық – адамның рухани әлемін тазарту жолы, қоғамды жаман әдеттен арылту жолы. Ұлы тұлға қоғамдық санаға ықпал етудің, халықтың рухани мәдениеті мен тұрмыс деңгейін көтерудің жолын ислам дінімен байланыстыра отырып, болмыс пен ақиқат жайлы өз шындығын, өз халқының шындығын өз шығармаларына арқау етті.

Әдебиеттер:

1. Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. <http://www.akorda.kz/>
2. Абай. (Ибраһим Құнанбаев). Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қарасөздер. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 488 б.
3. Мәдениеттану. Авторлар ұжымы: Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А., Ибекеева С. –Алматы: Раритет, 2007. – 416 б.
4. Есім Ғ. Хакім Абай. –Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.
5. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі//Көптомдық шығармалар жинағы. Т.2. –Алматы: Ел-шежіре, 2014. –580 б.
6. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. –232 б.
7. Reşid Rahmeti Apat. Kutadgu bilig. I. Metin. –Istanbul: Milli Eđitm Basımevi, 1947. – 658 s.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

8. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Аударған және түсініктемесін жазған А.Егеубаев //Әдеби жәдігерлер. Т.5. –Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
10. Сулейменов О. Трансформация огня. –Алма-Ата: Жалын, 1985. – 240 с.
11. Татаринцев Б. И. О происхождении тюркского наименования неба (таңрі) и его соответствий // Советская тюркология. 1984. № 4. – С. 73-84.
12. Махмутов А. М. Көне топонимдердің мағынасы // Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986. – Б.40-52.
13. Жубанов Е., Ибатов А. Анализ этимона таңрі «всевышний» (опыт ретроспективного подхода) // Проблемы этимологии тюркских языков. –Алма-Ата: Ғылым, 1990. – С. 314-337.
14. Құран кәрім қазақша мағына және түсінігі / Аударған Халифа Алтай. – – Сауд Арабиясы, Медина қаласы: «Екі харамның қызметкері Фаһд патшаның Құран шәриф» баспасы, 1991. – 604 б.
15. Арабша-қазақша сөздік. Құрастырғандар: Ы.Палтөре, Ж.Жүсіпбеков, Р.Мухитдинов, Қ.Қыдырбаев т.б. – Алматы: «Нұр Мұбарак» баспасы, 2016. – 918 б.